

פרשת גבורה על גבול השכחה

(בשולי ספר פרשנים יהודיים)

א.

תקופת ההשמדה והשוואה בשנות מלחמת העולם השנייה הולכת ונהפכת לנחלת העבר. הדברים, שעברו באותן שנים על יהדות אירופה תחת עול הכובש הנאצי, ידועים לנו כבר פחות או יותר. רבות נכתב על דברים אלה, גם על השואה, גם על גילויי התגוננות יהודית. כמה מגילויים אלה כבשו את מקומם בהכרת העם והפכו לסמלים של גבורה יהודית, לא כולם זכו באותה המידה בהערכה העממית, המגיעה להם. ישנם בין גילויים אלה אחדים, שהשתרשו יותר מאחרים בהכרת העם, וישנם אחרים שאודותם קיים רק מושג מעורפל בלבד. כן ידוע לציבורנו מרד וארשה יותר מגילויי ההגנה הנואשת בגיטאות אחרים, אם כי גם בגיטאות אחרים התנהלו פעולות קרביות באותו המתח הנפשי כמו בוארשה, וגם על פעולות אלה הגיעו אלינו ידיעות והופיעו אצלנו ספרים. כולנו זוכרים את יום המרד בגיטו וארשה, ואילו תאריכי ההתקוממות בגיטאות האחרים לא נשמרו בזכרוננו. מרד וארשה הפך לסמל, לשם דבר של מלחמה יהודית בתוך חומות הגיטאות, וסמל זה האפיל בהכרתנו על גילויי גבורה אחרים והסתירם בצלו. וטוב יעשו רושמי קורות עמנו, אם יעלו גם את פרטי ההתקוממות, השמות התאריכים בגיטאות אחרים, וינציחו גם אותם בזכרוננו.

וכמו שמרד וארשה האפיל על המרד בגיטאות אחרים, כך הסתירה פרשת הגיטאות גילויים אחרים של התגוננות יהודית בשנות השואה.

עלינו לזכור, שההתקוממות במחנה הגיטאות בתקופה האחרונה לקיומם לא היתה הצורה היחידה של מלחמת יהודים בעמלק של דורנו. היתה בצדה צורה אחרת, והיא — מלחמת הפארטיזאנים היהודים מחוץ לתומות הגיטו. גם פרשה זו יצאה כבר מתחום התעלול מות, היא ידועה ברבים. לא מעטים מהפארטיזאנים היהודים הגיעו לארץ עם תום המלחמה. הם חיים כאן עמנו והם סיפרו מקצת מהדברים, שעברו עליהם. אחדים מהם סיפרו את קורותיהם בכתב, הם סיפרו לנו את אשר עבר לפניהם ובהשתתפותם בפניהם הם, וסיפוריהם הפשוטים, גם כשמדובר בהם על פינות מבודדות בלבד, הרימו את המסך מעל לתופעה הראויה לתהילה של התגלות גבורה יהודית. ספריהם של א. לידובסקי, "ביערות" ושל טובה וווסיה בילסקי, "יהודי יער", גילו לפנינו עולם שלם, ולמרות כל אלה, ואם כי הדברים ידועים כבר לציבורנו וממדיה של תנועה זו היו גדולים למדי — לא תפסה

עדיין הפארטיזאניות היהודית את המקום הראוי לה בהכרת העם, מעטים יודעים את שמותיהם של פעיליה, וכל התופעה הזו אינה מעוררת בנו עדיין את החויות והמחשבות, שהיתה צריכה לעורר. לגבי פרשה זו של התגוננות יהודית קיים איפוא חוב, שטרם נפרע.

בין הפארטיזאנים עצמם נמצאו אנשים, שהבינו את חשיבות הדבר והחליטו לגאול את הפרק הזה בהיסטוריה שלנו מהנשיה. לפי יזמתו של אחד מהם, משה כהנוביץ, הוקמה עוד בשנת 1945 ועדה היסטורית ע"י ארגון הפארטיזאנים ולוחמי הגיטאות פח"ח (פארטיזאן — חייל — חלוץ). הועדה אספה חומר רב, רשמה סיפורים של פארטיזאנים, קיימה כנסים של לוחמים בפלוגות שונות. אחרי שלוש שנות הכנה פורסם בידי שפרו של מ' כהנוביץ „ההשתתפות היהודית בתנועת הפארטיזאנים בברית המועצות“ („דער יידישער אנטויל אק דער פארטיזאנער-באוועגונג אין סאוועט-רוסלאנד“). הספר הופיע ברומא והמוציא לאור ועד הפועלים הציוני באמריקה.

המחבר מעיר בהקדמתו, שאין זה ספר של פארטיזאנים, אלא ספר על הפארטיזאנים. הוא מוסר בצורה של כרוניקה שפע עובדות, תאריכים ושמות. אין הוא מסתפק בכך אלא עומד גם על סיבות התהוותה של תופעה זו, מחפש אחרי קויה האופייניים, מסיק מסקנות. הספר ראוי ליחס רציני מכל הבחינות. ואילו פרקיו השונים המוסרים עובדות בסגנון קמצני של דברי הימים ללא גינוני מליצה כלשהם, ראויים לכך, שייוחד עליהם הדיוור ושהם יובאו בצורה נאותה לתשומת לבו של הקורא העברי.

ב.

תנועה פארטיזאנית יהודית גדולה, בעלת אופי יהודי ותפקידים יהודיים, יכלה לקום ולהתפתח רק בשטחים עם אוכלוסיה יהודית המוגית, כלומר — במזרח אירופה. ברוב השטחים המאוכלסים על-ידי יהודים היה קיים, כידוע, סמוך לכיבושם על ידי הנאצים משטר סובייטי. יצא איפוא שההתגוננות היהודית בצורה של תנועה פארטיזאנית קמה בתוך השטח הסובייטי, ואמנם על הנעשה בשטח זה, ובעיקר בבילורוסיה, מדובר בספר אשר לפנינו.

המחבר אומר בהקדמתו, שאין ספרו נותן תמונה מלאה של השתתפות יהודים בתנועה הפארטיזאנית הסובייטית בכל השטחים ובכל גזרות החזית. הוא מזכיר שמותיהן של עיירות רבות, אשר מהן יצאו לוחמים יהודים לעירות, ועם זאת הוא מזהיר, לכל יוצר הרושם, שמלחמת היהודים

היתה תופעה כוללת בשטחים הללו. ואומר, שבאלפי עיירות בילורוסיה לא היתה שום תנועת התנגדות (ע' 79). מאידך, יש להניח, שלא כל מה שאירע ידוע לאוספי החומר, ויתכן, שהיו עוד מקומות, בהן התנהלה מלחמה יהודית, אלא שלא נשאר בחיים איש, שיכול לספר עליה. ברם, גם הדברים, שהיו ידועים ושעליהם מסופר בספר, מעלים תמונה של תופעה רצינית וגדולה. במערב בילורוסיה ובוואלין נלחמו ביערות עם נשק ביד 10–11 אלף יהודים. את מספר הקרבנות של לוחמים יהודים מעריך מ. כהנוביץ בשלושת אלפים בערך. מלבד חשיבותה של תופעה זו כגילוי של אומץ וכוח יהודי, יש עוד לציין שבאותם שטחים נשארו בחיים אחרי הכיבוש רק היהודים, שיצאו ליערות, ושאלפים רבים של יהודים זנקים וחלשים, שלא היו מסוגלים להתנגדות, מצאו מחסה וניצלו רק הודות לעצם קיומם של לוחמים יהודים במספר כה רב.

ידוע, שבאותם שטחים היתה קיימת תופעה כללית אהבת-ממדים של פארטיזאנים, שמילאה תפקיד חשוב במלחמת ברית המועצות נגד הנאצים. בתנאי הטבע המירודים במינם — יערות עבותים וביצות — היו מקומות, מתוך לתחומי המושב, שבהם שלטו הפארטיזאנים שליטה גמורה. ברבות הימים התגבש צבא פארטיזאני, שעמד בקשר עם המרכז בפנים ברית-המועצות, קיבל אינפורמציה, הראות וציוד, וביצע משימות צבאיות מתוכננות. על כך מסופר לא מעט בספרות הסובייטית. אולם זה בא ברבות הימים. בהתחלה היו רק התארגנויות מקומיות, בלי קשר יציב ביניהן ועם המרכז, בלי ציוד מספיק, בלי רוח של משמעת. באותה תקופה בלטו ביער לוחמים יהודים, שבאו מהגיסאות. היו מקומות, שבהם היהודים הגיעו הראשונים ליער, והיו הראשונים בין מארגני הפלוגות הפארטיזאניות (ע' 111). היו אז פלוגות, שהורכבו כליל או כמעט כליל מיהודים, וזה — בוואלין, בסביבות סלונים (ע' 112), בסביבות נובוגורודק (ע' 44) ועוד. פה ושם היו היהודים זמן מסוים הפארטיזאנים היהודים. היה קורה, שקצין לא-יהודי היה מתחבר לקבוצת יהודים, מארגנם ומתחיל אתם את הפעולות הראשונות.

במרצת הזמן היה אופיין של יחידות אלה משתנה; היו מתוספים אליהם לא-יהודים, המפקדים הראשיים אף הם לא היו יהודים, והיה גם שאלה, שהיו הראשונים ביצירת יחידות לוחמות מסוימות, היו בסופו של דבר נדחקים מהן, והיחידות היו הדלות להיות יהודיות. מהעובדות המרובות המובאות בספר נציין כאן, שב"פרשטשה" (יער עצום ובתור כו ביצות) הליפציאנית היה המורה היהודי שלום בס מהר עיירה ז'יטל אחד הראשונים שהופיע ביער, בזמן שלא היו שם עוד בכלל פארטיזאנים (ע' 113); ב"רודניצקה פרשטשה" היו בהתחלה פלוגות יהודיות, בעלות אופי

לאומי טהור, והן סייעו ליצירת התנועה הפארטיזאנית הכלל-לית (ע' 131).

ישנן, כמובן, סיבות שבגללן היו היהודים הראשונים ליציאה ליער, אם כי היה הדבר קשה להם שבעתיים מאשר לאכרים ולתושבי-הערים הלא-יהודים. אלה לא ראו בכלל סכנות מיוחדות לעצמם, להייהם ולרכושם. היו לא מעטים — ובעיקר בשטחים שסופחו לברית המועצות לא מזמן — שהתייחסו באיבה למשטר הסובייטי וקיוו להחליץ ממשטר החיים, שהוכנסו אליו. היו גם כאלה, שהשתעשעו בהבטחות הגרמניות על כינון מדינה אוקראינית ומדינה בילורוסית (ע' 87 ועוד). ולכן סייעו לפולשים. ואילו ליהודים היה ברור מהיום הראשון מה צפוי להם. כמעט בכל המקומות הללו נכלאו כבר היהודים בגיסאות, ובמקומות רבים נערך הסבת כבד בסתיו 1941. לא היה להם, איפוא, מה להפסיד. תהיינה הסיבות אשר תהיינה — זכות גדולה עומדת לו למחבר שציין את העות יהודים להתקוממות בתור ראשונים, וזה בתנאים הגרועים ביותר, שאפשר היה להעלות על הדעת.

ג.

יציאת אלפי יהודים עם נשק ליערות והיאבקות מהוץ לתחומי הגיסאות היתה תופעה, האופיינית במיוחד, כאמור, לבילורוסיה. כמעט שלא היתה תופעה כזו בשטחים אחרים, וכדאי לעמוד על סיבותיו של חזיון זה. בגיסאות הגדולים שבפולין הלכה מחשבת ההתנגדות באפיקים אחרים. שם התנהל ויכוח רעיוני על יעודו של הלוחם היהודי והיתה התנגדות עקרונית ליציאה ליערות. ארגוני המחתרת הורכבו שם בעיקר מחברי תנועות פוליטיות ותנועות נוער. היו אלה אנשים צעירים ברובם, שחוננו על ברכי התנועה החלוצית לאור האדיאה של שירות לעם ושלא יכלו להחליט בקלות לעזוב את ההמונים הנפשם בגיסאות וללכת להציל את עצמם. הם ראו את תפקידם בהתכוננות לקראת המאבק האחרון בתוך הגיטו. ההיסטוריה עושה את חשבונה היא, מבלי להתחשב בשיקוליהם של בני-מתותא. ויצא שלא מעטים מבין אלה, שפיתחו השקפה זו בתוך הגיטו, יצאו בסופו של דבר, אחרי אובדן הגיטו, ליערות והצטרפו ללוחמים, שהיו כבר שם קודם, ואילו אנשי מגן אחרים שטענו כל הזמן בזכות היציאה ליער בעוד מועד — אלה דוקא לא זכו בכך ונפלו בקרב הנואש בתוך הגיטו.

נוסף לצד הרעיוני שבדבר היה בגיסאות פולין גם שיקול אחר. לחברי הארגון היו קשרים עם אנשי המחתרת הארית, והיו להם אשליות, שבהגיע יום ההתקוממות בגיטו יתושו בני-הברית לעזרתם. בספרו של אדם "בגיסאות וארשה וצ'נסטוכוב" בא לידי בטוי הלך-רוח זה. "אין טעם למלחמתם של יהודים ביערות, כשהמוני העם, שלי מענם נלחמים, מושמדים והולכים" (ע' 84), ולכן — "עיקר

מאמצינו היו מרוכזים לא בפעולות הפארטיזאנים אלא בעזרה לגיטו" (שם, ע' 120). ביציאה ליערות ראו לוחמי הגיטאות רק פתרון ליחידים, ולכן דחוה. הם היו מוכנים לקרב האחרון בתוך הגיטו, ללא כל סיכוי לנצחון, והעלו על הדעת אפשרות של יציאה ליער רק אחרי היאבקות אחרונה זו. היתה זאת אידיאלוגיה שלמה, שניוונה מה־טראגיות שבמסיבות הזמן ומהמקורות הרעיוניים של התנועה החלוצית. לאחר מעשה באו לא מעטים מלוחמי הגיטאות לכלל מסקנה, שהיה בזה משגה, ובאותו הספר של אדם, שהזכרנו לעיל, אנו מוצאים גם את ההודאה המרה לאחר מרד וארשה: „מרד הגיטו היה מגיע לידי ממדים אחרים, אלו היו לנו פלוגות רבות ביערות, שיכלו לבוא לעזרת הלוחמים" (שם, ע' 112).

בגיטאות שונים בבילורוסיה היו אנשים לא מעטים, שראו מלכתחילה את מטרתם ביציאה מהגיטו ובהוצאת אחרים מתוכו. הם יצאו בדעה צלולה ליער לשם חיי מאבק וסכנות, לא הרבו בברורים אידיאלולוגיים, לא ראו את עצמם כמגשימי יעוד, אלא ניגשו לענין בפשטות של שכל עממי, ועם זאת — ברגש גאווה יהודית, המתקוממת נגד חיי עבדות בגיטו, ובהכרה של התפקיד: להציל עד כמה שאפשר יותר יהודים מתוך הגיטאות. היו גם כאלה, שמלכתחילה לא נכנסו כלל לגיטו (ע' 113). היו גם מקור מות, שאנשי הארגון נשאר שם בתוך הגיטאות ויצאו ליער רק אחרי הטבח הגדול בעירם. מבלי לדעת על כך, היו אלה שותפים להלך מחשבה דומה בגיטאות הגדולים שבפולין. גם בגיטאות הקטנים בבילורוסיה היה חלק ניכר של חברי הארגון שייך לארגונים הציוניים לורמיהם, לפי עדותו של מ. כהנוביץ (ע' 79), אלא שלא היו להם האשליה שמשהו מבחוץ עוזר להם. מטרת הארגון בגיטאות אלה היתה, אי פוא, שונה מהמטרה בגיטאות פולין, היינו: ארגון קבוצות שתצאנה ליער, והתנגדות בתוך הגיטו — רק במקרה ש„השחיטה תבוא לפני היציאה מהגיטו" (ע' 80).

בין הסיבות שאיפשרו ריכוז יהודים רבים ביערות ביר לורוסיה יש להביא בחשבון גם את השוני שבסידור הגיטאות ובטבע מסביב לאותן הערים. בספרורים השונים של שנות הכיבוש בבילורוסיה מפתיע אותך, באיזו קלות — באופן יחסי, כמובן — היו היהודים יוצאים מהגיטאות וחוזרים אליהם, מוציאים מהגיטו יהודים חלשים וקטנים ומובילים גם אותם ליער. הסיבה היא, שבחלקם הגדול לא היו גיטאות אלה דומים לגיטאות בערים הגדולות, המוקפים חומות והעומדים תחת שמירה מעולה של אנשי צבא ומש־טרה למיניהם. לפעמים היה זה חלק של העיירה, המגודר גדר־תיל רגיל, והגרמנים לא הקפידו כאן בשמירה כמו בערים הגדולות (ע' 82). ולבסוף: תנאי־הטבע שסייעו ליצירת תנועה פארטיזאנית כללית כוחם היה יפה גם לגבי היהודים והיו בין יהודי העיירות הקטנות לא מעטים, שה־

כירו את חיי היער מילדותם והרגישו את עצמם בתוכו כמו בתוך שלהם, והיה להם קל יותר מאשר לדרי הערים הגדולות להגיע ליער ולהתמצא בו.

נחטא לאמת אם נאמר, שהבעיות החמורות, אשר עינו את אנשי המחתרת בגיטאות, היו זרות לאנשים אלה. גם כאן היתה אינטליגנציה והיו הניכי תנועות נוער, והיתה מחשבה ציבורית ואחריות בפני הכלל; גם כאן היו לאנשים ויכוחים מרים עם עצמם, וגם כאן לא יצאו היוצאים כדי להציל את נפשם בלבד. בהיותם כבר ביער, היו חוזרים לא פעם ולא שטים ומוציאים מהגיטו אנשים, שלא היתה בכוחם לצאת בלי עזרת הזולת ולא פעם קרה שהלוחמים, שתורו לעיירה לשם זה, נהרגו במשימות אלה. הספר מביא כמה מקרים כאלה עם נקישת שמות ותאריכים (עמ' 303, 305). והיו גם כאן אנשים שבנו לעצמם אידיאלולוגיה של מה, שעה שבתורו בדרך של התגוננות. אחד הדגולים בתנועה זו, ד"ר יחיאל אטלאס, היה אומר וחוזר לאנשיו: „לא כדי להציל את עצמנו נשארנו בחיים. אין לכך כל סיכוי שהוא" (ע' 210). פאטאליזם טראגית זו היא שהגיעה את אנשיו לפעולות הנועזות ביותר. האיש עצמו נפל בקרב, כאילו חש את קצו עוד בראשית הדרך...

מן הראוי לציין עוד משהו, שהבדיל בין כמה וכמה מעיירות אלה לבין גיטאות במקומות אחרים. המלים „יוד־ראט" ו„משטרה יהודית" היו לשם דבר וזכרם נשאר בהכרת עמנו לדראון. ואילו כאן היו ראשי הועד היהודים והמשטרה, משתפים פעולה עם הפארטיזאנים, והם סייעו להברי המחתרת כפי יכולתם, הניעו אנשים לצאת ליער, דאגו לנשק והחביאוהו, ובשעה האחרונה נטלו חלק בהתגוננות. העיירות זיטל, ניעסויד ועוד אחרות הן בין הדוגמאות הרבות, שהמחבר מביא בספרו (ע' 82 והלאה). זאת אחת הסיבות שאיפשרו יציאות מאורגנות של מאות רבות ליער.

ואחרי כל אלה יצא ליערות רק חלק זעום מאוד של האוכלוסיה היהודית באותם השטחים. למרות כל המסיבות הללו ולמרות שידולי הפארטיזאנים שהיו חודרים לגיטאות ומדברים על לב האנשים, שיצאו אחריהם, היתה פאסיביות רבה בגיטאות והיתה המנעות מיציאה ליער. המחבר מציין שהיו אלפי ערים ועיירות, שלא גילו כל פעילות של התנגדות, והוא מנסה להסביר את הסיבות לכך: שנאה פראית של האוכלוסיה הלא־יהודית מסביב, שעל ממדיה ועומקה לא היה קודם ליהודים כל מושג; איבת הפארטיזאנים הלא־יהודים ליהודים, שהגיעו אליהם, בעיקר — בתקופה הראשונה; החינוך היהודי במשך דורות וחוסר הכשרה להתגוננות (ע' 70 והלאה); הקשיים והסכנות שבחיי היער, שלא כולם יכלו לעמוד בפניהם, ואחד המקרים המוזעזעים ביותר שעליו מסופר בספר, הוא — חזירתם של מאה יהודים מהיער לגיטו לידה, ביולי 1943, שהשדמתם בתוך הגיטו

יחד עם כל שאר היהודים שנשארו במקום.

המחבר מעלה, איפוא, גם את הסיבות שהביאו להתנהות התנועה הנהדרת הזו באותו שטח דוקא, וגם את הגורמים שמנעו בעד התפתחותה לממדים רחבים ביותר. גם המספר, שאליו הגיעה התנועה — אחד-עשר אלף לוחמים — אין לזלזל בו כלל וכלל, והוא תובע, שנדע את התנועה הזו ונלמד אותה.

ד.

הפרשה הכי מרה שבספר, אשר לפנינו, היא פרשת האנטישמיות בתוך התנועה הפארטיזאנית. המחבר מקדיש לה פרק מיוחד, התופס כשלושים עמוד, אולם השאלה פורצת את כל המסגרות ואתה נתקל בה לאורכו של כל הספר. היא מזדקרת לפניך מתוך כל שאלה ופרשה אחרת. על יחסה של האוכלוסיה הלא-יהודית ליהודים דובר כבר, היהודי, שהיה בסכנת נפשות יוצא מגיהנום הגיסה, היה צריך בדרך-לעזר לפרוץ מעגל של אויבים ושונאים, הזוממים לשדודו, להסגירו או לרצחו. ובהגיעו ליער היה מהרגע הראשון נתקל בגל חדש של איבה. היה קורה שפארטיזאנים היו הורגים אותו מיד עם בואו, עוד טרם הגיע לפלוגה הפארטיזאנית; הגיע אליה — היו מפלים לרעה בינו לבין הלא-יהודי, שבא ליער כדי להצטרף ללוחמים. את היהודי לא היו מקבלים בלי נשק, ואילו לגבי הלא-יהודי לא היתה כלל קיימת שאלה כזאת. בא יהודי עם נשק, שהוכנס בזמנו לגיסו והותקן שם תוך סכנות ומסירת-נפש, היו לוקחים אותו ממנו ומחליטים בנשק יותר גרוע (ע' 166). בתוך המחנה היה מוקף שנאה וחשדנות, והיה שער לעזאזל לכל הטענות והעלילות כלפי כלל ישראלי: מדוע היו היהודים פאסיביים בגישה, ומדוע עבדו שם בשביל הגרמנים, ומדוע קטן חלקם בצבא האדום, ועוד ועוד. היה קורה והדיסנטים הראשונים, שהיו מגיעים מביית-המועצות, היו מביאים אתם טענות חדשות: היהודים היו הראשונים שברחו ממוסקבה עם פרוץ המלחמה, היתר-דים מתרכזים בפנים הארץ בעורף, הם תופסים מקומות חשובים, ואילו בקולחוז ובתעשייה הכבדה לא תמצא אותם (ע' 165). כשהיו היהודים מעטים בין הפארטיזאנים, הוכיחו אותם על הפאסיביות של האחרים, ובמקומות שהיו רבים עוררו רוגז בהתחברותם ביניהם, שהיתה כה טבעית במסירת-נפש ההן, ובדיבורם ביידיש, והגיע אפילו לאיסור על דיבור ביידיש (ע' 318). היו מקרים רבים של רצח לוחמים יהודים מידי חברים לנשק הלא-יהודים, של עלילות, שהיו מסתתרות בפסקי-דין קטלניים. יהודים היו חוששים לצאת לפעולות קרב עם לא-יהודים. מר שבעתיים היה גורלן של כחירות יהודיות, שהיו נופלות קרבן להתעללות מצד מפקדים (ע' 186). על פרשה זו סיפר כבר א. לידובסקי בספרו „ביערות“ (ע' 147). כל כשלוש של יהודי או של קבוצת יהודים היה נוקף להשבון הפארטיזאנים היהודים כולם, וכל

מעשה גבורה שלהם — וכאלה היו רבים — היה נרשם לזכותם של הפארטיזאנים כולם. היה אי-רצון לקיים פלוגות יהודיות מיוחדות, ועם התגברות התנועה הפארטיזאנית התקדם תהליך של פירוק יחידות יהודיות. תהליך שני היה: החלפת מפקדים יהודים בלא-יהודים, הורדת היהודים מתפקידים ראשיים. לזה אפשר להוסיף דבר שלישי: התנגדות מצד התנועה הפארטיזאנית לעצם מציאותם של לא-יהודים מים, של „מחנות-משפחה“ ביער, והמאבק של מפקדים יהודים בעלי עמדה על קיומם של מחנות אלה. ידועה פעולתם של האחים בילסקי, שקיימו והחזיקו מחנה-משפחה גדול. על כך סופר הרבה בספר „אנשי היער“.

מ. כהנוביץ עושה ניסיון לחקור את התופעה הזו, האנטי-שמיות בין הפארטיזאנים. הוא מבדיל בין שתי תקופות בתנועת הפארטיזאנים: הראשונה מאמצע 1941 עד סוף 1942, והשנייה — משנת 1943 ועד השחרור מהנאצים. הראשונה היתה תקופת התארגנות ופעולות בודדות של קבוצות נפרדות עם ציד קלוש ובלי הנהגה מרכזית, ואילו בשנייה מקבלת התנועה צורה מרוכזת ומאורגנת, והופכת לצבא ממשומע, המבצע משימות גדולות. לפי דבריו, שלטה האנטישמיות בין הפארטיזאנים בעיקר בתקופה הראשונה; המחבר משתדל להוכיח, שבזמן שהיתה הנהגה סובייטית מרוכזת, עשתה רבות לדיכוי האנטישמיות. הוא מציין, שבמקומות, שאינה בהם מספר ניכר של קומוניסטים בעלי הכרה, היה המצב יותר טוב (ע' 178). הוא מדיש „שהתנועה הפארטיזאנית הסובייטית היא היא שהצילה יהודים ואפשרה לעשרות אלפי יהודים, בעיקר בבילורוסיה המערבית ובאוקראינה, להשאר בחיים אחרי המלחמה“ (ע' 187). כשהתחילו להגיע דיסנטים מברית-המועצות לתנועה הפארטיזאנית הפולנית, הוטב גם שם היחס ליהודים (ע' 283). הוא מספר על פקודת השלטון המרכזי הסובייטי לעזור ולהציל מחנות-משפחה, ללא הבדל גזע (ע' 188). כן היתה ההנהגה הפארטיזאנית הסובייטית עוזרת להשמיד את האנשים שהיו מוסרים לידי הגרמנים יהודים שניצלו מהגישאות (ע' 346). ועוד, את הדברים האלה צריך לקבל ברצינות ואין יסוד להטיל ספק בעדות זו. החזרת והולכת, בדבר מאמצי השלטון הסובייטי המרכזי וההנהגה הפארטיזאנית המרכזית לבלום את האנטישמיות. אולם, לא תמיד הצליח הדבר, ויחד עם דברים אלה אומר המחבר, ש„האנטישמיות היתה חזקה למדי גם בתקופה השנייה של התנועה הפארטיזאנית, אבל... לא היה לה כבר אותו אופי המוני, ששלט בתקופה הראשונה“ (ע' 177). לא מעטים ממקרי הרצח של פארטיזאנים יהודים בידי חברים לנשק קרו דוקא בתקופה השנייה (ע' 170). ועוד אומר המחבר, במקום אחר: „גם אנשים עם פסקי-המפלגה, חברים ותיקים של המפלגה הקרמליסטית והקומוניסטים, וכן מפקדים גבוהים, לא עמדו תמיד בנסיון האנטישמיות“ (ע' 156).

הסיבות לכך היו רבות. בחלקן כבר ציינו. לזה יש להוסיף את השפעת התעמולה הגרמנית במקומות הכיבוש בכלל, ובעיקר — במחנות השבויים ובמחנות העבודה, אשר משם באו רבים לפלוגות הפארטיזאניות והביאו עמם את התורה שקיבלו במחנות. צריך להוסיף לכך את אירת ההפקר בין אנשי היער, בעיקר בהתחלת התנועה, את השיכרות המבהילה, שהיתה נפוצה ביניהם, ושלדברי המי-הבר „אי אפשר היה להלחם נגדה“ (ע' 186).

במסיבות אלה היה זה טבעי, שיהודים רבים בין הלוח-מים, ובכללם גם מפקדים גבוהים, הסתירו את שמם ואת מר-צאם (ע' 139, 179 ועוד). כלומר: מספרם של הלוחמים היה ר-דים היה יותר גבוה מהמספר, שאותו מביא מ. כהנוביץ בספרו.

חשוב לציין לא רק את המספרים הגדולים של פארטי-זאנים יהודים ואת האוירה, בה היו ולחמו. חשוב בעיקר לציין את עצם פעולתם, את גילויי הגבורה וההקרבה העצ-מית. באותן מסיבות של שנאה וחשדנות וסכנות מצד חב-ריהם לנשק, אחרי מה שעבר עליהם לפני בואם ליער, היה עליהם לפעול ביתר אומץ וביתר מרץ מאשר על האחרים. היה עליהם לפזר את ההאשמות בפחדנות ובמורץ-רוח, שהיו קיימות לגבי הכלל היהודי, לכבוש את עמדתם על ידי מעשים. ואמנם, הוכיחו במעשיהם, מה רבה היתה יכולתם ומה רבות היו האפשרויות הגלומות בכוח יהודי זה, לולא היו מקצצים בו ומחלישים אותו.

הדבר מתחיל עוד בגיטו. הרבה מסופר בספר על הפער-לות שנעשו. כדי להכניס נשק וחלקי נשק לגיטו, להרכיבו ולתקנו, לשמרו ולהוציאו אחר כך ליער. היהודים הביאו אתם ליער את ידיעותיהם המקצועיות, את תבונתם והכ-שרתם, והיו בין המצטיינים באספקת נשק, בטיפול בו, בפעולות בנשק מיכני מורכב (ע' 215). גם אותם היהודים, שעצם מציאותם ביער עוררה רוגז, היהודים ממחנות-המש-פה, שלא היו מסוגלים לפעולות קרבות, גם הם היו לתור-עלת לתנועה הפארטיזאנית כולה, כבסיסים של בעלי-מלאכה מנוסים. נוסף לכך עיבדו את האדמה סמוך ליער וסיפקו מצרכי מזון ללוחמים (ע' 69). פרק מיוחד מוקדש בספר לתפקידים היוצא מגדר הרגיל של עובדי הבריאות והרופאים היהודים, בשמירה על בריאות הלוחמים, על תנאים סאניטא-ריים שהיה להם ערך מיוחד בחיי היער, בניתוחים רציניים ומסובכים, באספקת מצרכי רפואה (ע' 195 והלאה). רבים מבין הרופאים היהודים רכשו, הודות לתפקידם זה, אמו-ניהם של כבוד מצד לוחמים ומפקדים חשובים. הודות להשכלתם היו המפקדים מקרבים אותם אליהם וגמלים לא פעם בדעתם בעניינים שונים. עמדתם זו אפשרה להם להיות מליצרי-יושר על יהודים, לפזר אי-הבנות וההאשמות תפלות, להעביר את רוע הגזרות.

ועל הכל — פעולות הקרב, גילויי גבורה. הצטיינות של

יהודים בקרבות, בכלל זה — גם של נערים בני 17—16, רגש החברות ללוחמים אחרים, עד הרגע האחרון, הצטיינות מיוחדת במבצעי חבלנות מסוכנים. הספר מכיל שפע עוב-דות, שמות ותאריכים של גילויים כאלה. הדברים נרשמו בסגנון של כרוניקה, אולם בשורות היכשות טמון להט רב של התעלות הנשמה, של אומץ ועמידת כבוד, של מות קדושים, הראויים, שיסופר עליהם לחרד ובמפורט.

היהודים, שנלחמו בשורות הפארטיזאנים ביערות, ידעו שהם לוחמים את מלחמתם הם, שהם נוקמים את נקמת הדם היהודי השפוך, ואמנם התבלטו לא רק בגבורת הקרב, אלא גם בגילויי השנאה העמוקה לרוצחים ולפורעים, כשאלה היו נופלים לידיהם. עם זאת ידעו שעליהם להציל מהגיטו את אשר ניתן להציל, והגדילו לעשות בהוצאת אנשים חלשים מהגיטאות ובהגנה עליהם הן נגד השונא מבחוץ והן נגד המתנכלים להם ביער. כן ידעו, שעליהם להגן על כבוד ישר-ראל שחולל, להראות לשכניהם במעשים, שאין הם נופלים מהם לא באומץ, לא בנכונות לקרב ולא בכוח הסבל.

ליהודים אלה לא ניתן להלחם תחת דגלם ובשמם. כפי שנאמר כבר, איבדו היחידות היהודיות במרוצת הזמן את צביינן היהודי או פורקו. גם בשעה שגשאר זמן-מה צביון יהודי זה, לא היו המפקדים הראשיים יהודים. עם גיבוש התנועה הפארטיזאנית, לא ראה המרכז בעין יפה את קיומם של גדודים לאומיים נפרדים. אמנם, פה ושם היו גם יוצאים מהכלל, ומסופר בספר, שגדול מצביאי הפארטיזאנים באותה השטח, קובפאק, הקים בדרכו למערב, בסקאלאט שבגאלי-ציה המערבית, יחידה יהודית ובראשה מפקדים יהודים, שהועברו אליה מיחידות אחרות (ע' 179). אולם לא היה זה אלא מקרה בודד. היהודים הרגישו את עצמם כל הזמן בין זרים, לא מעטים מהם נלחמו ונפלו בעילים שם, בשמות מושאלים. שאיפתם לקרב, לנקמה ולהצלה היתה מהולה מריירות ואכזבות רבות. מה פלא, איפוא, שהתקופה ההיא פיתחה את הכרתם הלאומית של הלוחמים היהודים? רבים מהם היו גם קודם לכך ציונים פעילים ויוצאי תנועות חלוציות, וחינוך זה, שקיבלו בנעוריהם — הוא שהביא אותם למעשיהם, ברב-התהילה. אולם גם לגבי האחרים היתה לחי-היער השפעה עמוקה על גיבוש הכרתם הלאומית, והמחבר מציין: „ולפעמים רחוקות היתה ההכרה הלאומית אצל יהו-דים כה חזקה, כמו אצל הפארטיזאנים ביער, ולא חינם היו הם הראשונים... לבוא לארץ... אם להלחם ולהקריב את החיים — שיהיה זאת למעננו, למען עמנו אנו“ (ע' 185). כוח נפשי רב היה גנוז בלבבותיהם של לוחמי היערות. בחלקו הלך מעמנו לעולמים, יחד עם נושאי הכוח הזה, שמצאו את קצם במסיבות טראגיות. רבים מגילויי הלב-לאבד ולא ימצא מי שיעלה את זכרם. מה שנשאר — הוא נכס יקר, המחכה לגואלו, שיבוא ויספר עליו לדור הצעיר ויציל מהנשיה את שמו ואת תהילתו.